

MAX VAN BERCHEM, *Opera Minora* (= *Küçük Yazılar*), publié par les soins de la Fondation Max Van Berchem (= Max Van Berchem Vakfi yardımıyla yayınlanmıştır.) Editions Slatkine, Genève 1978, 2 cilt, I, XXXVI + 1-614; II, 615-1190 s. fiatı 125 İsviçre frangı.

Max van Berchem (1863-1921), Doğu ve İslâm dilleri ve sanatları ile uğraşanların çok iyi tanıdıkları bir addır. İslâm sanatlarına ve epigrafyasına büyük hizmeti dokunan bu İsviçreli ilim adamının ölümünün üzerinden altmış yıla yakın bir süre geçmiş bulunuyor. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde 1943 yılında Sanat Tarihi kürsüsünü kuran ve buradan üzücü bir biçimde ayrılmak zorunda bırakılan Prof. Ernst Diez (1878-1961), 1923 yılında yayınlanan en büyük eserlerinden birini onun hatırasına ithaf etmişti. Birinci Dünya savaşının hemen önündeki yıllarda, henüz o sıralarda hakkında hiçbir şey bilinmeyen İran ve Horasan bölgesinde inceleme ve araştırmalar yapan E. Diez, elde ettiği bilgilerin sentezini teşkil eden bu çok önemli eserinin başındaki iki sahifeyi Max van Berchem'e ayırmıştı. Burada Diez, onun ölümü ile "yalnız İslâm epigrafyasının en başta gelen uzmanlarından birinin değil fakat bu çevrenin çok taraflı en mükemmel kültür tarihçilerinden birinin de kaybedildiğini" açıklıyordu¹. Sanat Tarihi bilim dalına ilk defa olarak Doğu ve burada Türk Sanatı ufuklarını açmış olan Josef Strzygowski (1862-1941)²'nin yetiştirdiği elemanlardan³ olan Avusturyalı E. Diez, İsviçreli Max van Berchem

¹ E. Diez, *Persien, Islamische Baukunst in Churâsan* (Kulturen der Erde - Material zur Kultur und Kunstgeschichte aller Völker, Band XX - Persien I) Hagen-Darmstadt - Gotha 1923: "Mit ihm ist nicht nur der grösste zeitgenössische Epigraphiker des Islam, sondern auch einer seiner allseitigsten Kulturhistoriker dahingeschieden".

² Görüşlerini eksik ve bazen aşırıya kaçan çok yanlış tarafları olmasına rağmen, Sanat tarihi bilimine, o vakte kadar kimsenin görmek istemediği İslâm ve Doğu sanatlarını ve bu arada Türk sanat tarihini de katan, Viyana Üniversitesi öğretim üyelerinden Jozef Strzygowski hakkında bkz. E. Diez, *Jozef Strzygowski*, "Felsefe Arkivi" II, sayı 1 (1947) s. 1-12 (almançası, s. 13-25). Atatürk'ün başkanlığında 1932 yılında toplanan Birinci Türk Tarih Kongresinde bu sanat tarihçisi hakkında şunlar söylenmişti: "Türk sanat ve medeniyetine gelince, baştanberi gördük ki, o da sonsuz itiraflara uğramış, fakat kıymetli müdafilerden de büsbütün mahrum kalmamıştır. Bunların en ileri safında Türk sanatı hakkında şimdiye kadar en kıymetli mesaiye bulunmuş ve eserler neşretmiş olan Altay - İran müellifi Viyanalı Enstitü müdürü Strzygowski gelir", bkz. Reşit Galip, *Türk Irk ve Medeniyet Tarihine umumi bir bakış, Birinci Türk Tarih Kongresi - Konferanslar, Münakaşalar*, Ankara tz. (1933 ?) s. 160.

³ Strzygowski'nin öğrencilerinden bir başkası da en verimli çağında, çok genç ölen Heinrich Glück (1889-1930)'dür. Glück, Türk sanatının çeşitli konuları hakkındaki yazılarından başka, İstanbul hamamlarına dair ilk ve bugün hâlâ tek kalmış olan bir araştırma da yayınlamıştır. Başlıbaşına Selçuklu sanatı başlıklı çok küçük fakat ilk kitap da yine Glück tarafından yazılmıştır.

ile hiçbir vakit karşı karşıya gelememişti. Bir nekroloji - anma yazısı olan bu makalede Diez, Max van Berchem'in hayatının eseri olarak tasarladığı esas büyük çalışmasını tamamlayamadan bu dünyadan göçtüğünü bildirirken onun çok tarafılığını da bilhassa belirtir. Ölümü ile bir ömrün vakfedildiği eser tamamlanamadan kopmuş oluyordu. Gerçekten Max van Berchem'in ilim hayatının ana eseri olarak tasarladığı çalışma, bir *Corpus Inscriptionum Arabicarum* idi. Geçen yüzyılda derlenen eski Grek ve Lâtin kitabeleri gibi İbrani kitabeleri de toplanmakta idi. Sağlam bir arapça uzmanı olan Van Berchem, islâmi eserlerin üstlerindeki arapça kitabelerin de derlenip değerlendirilmeleri lüzumunu görmüş ve bunun için çalışmalara başlamıştı. İsviçre'de Cenevre'de yerleşmiş Flaman asıllı bir aileden inen Max van Berchem 16 Mart 1863'de bu şehirde dünyaya gelmiş, yüksek öğrenimini Almanya'nın Leipzig, Strassburg (burada Prof. Th. Nöldeke'nin öğrencisi olmuştur) ve Berlin Üniversitelerinde yaparak 1886 da Leipzig'de *La propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers califes. Etude sur l'impôt du Kharâg (= İlk Halifeler devrinde toprak mülkiyeti ve arazi vergisi: Haraç vergisi üzerine araştırma)* başlıklı tezi ile doktor payesini aldıktan sonra Mısır'a gitmiş, ilk defa olarak burada İslâm eserlerini tanıdıktan sonra Paris'e geçerek, buradaki Ch. Clermont - Ganneau ve Barbier de Meynard gibi, geçen yüzyılın en şöhretli orientalistlerinin yanında islâmi dillerdeki bilgisini tamamlamıştır. Böylece Max van Berchem doğu - bilimleri sahasında iki ayrı ekolün, Alman ve Fransız ekollerinin en başta gelen bilim adamlarının yanında yetişmek imkânını bulmuştu. 7 Mart 1921'de öldüğünde yüzü aşkın yayına imzasını atmış bulunuyordu. Bu yayınların büyük bir kısmı, o yıllara kadar ihmal edilmiş olan islâmi kitabeler hakkında idi.

İslâm tetkiklerini daima İslâm arkeolojisi ile bir bütün olarak ele alan Max van Berchem, ölümüne kadar Yakın Doğuda islâmi eserleri araştırmış, incelemiş bunların resimlerini çekmiş, kitabelerinin fotoğraflarını ve estampajlarını almış, ayrıca ufak eserler üzerindeki yazıları da ihmal etmemişti. Ölümünden sonra sayıları beşbini bulan fotoğraf⁴, yüzlerce estampaj, kılıç, ağaç eşya, tepsi, şamdan vs. gibi küçük eşya üzerindeki eski yazıların kopyaları; gördüğü ve dolaştığı yerlerde aldığı not ve krokiler ve meslektaşları ile yapılan yazışmalara ait beşbin kadar mektuptan meydana gelmiş zengin bir arşiv bırakmıştı⁵. Bütün bu malzeme Cenevre'de,

⁴ Max van Berchem tarafından çekilen bu fotoğrafların tam bir kataloğu, Bayan Solange Ory tarafından hazırlanarak, 275 sahifelik bir cilt halinde 1975 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Ayrıca van Berchem'in bu foto arşivinde toplanmış eski Kudüs resimleri, vakıf tarafından *Jerusalem musulmane (= Müslüman Kudüs)* başlığı altında bir cilt halinde basılmıştır. Vakıf bu diziyi sürdürmeği tasarlamış ve ikinci cilt olarak da *Damas musulmane (= Müslüman Şam)*'ı hazırlamağa girişmiştir. Aynı arşivde Anadolu'da çekilmiş resimler de olduğuna göre, bunların da aynı dizi içinde yayınlanmaları temenni edilir.

⁵ İslâm medeniyetinin çeşitli dalları ile uğraşanlarla Max van Berchem arasındaki mektuplaşmalar da, bilim bakımından değerli pek çok notlara sahip bulunmaktadır. Vakıf bu yazışmaları da yayınlamağı tasarlamış, ilk olarak da Fransız Doğubilimcilerinden Louis Massignon ile cereyan eden mektuplaşmanın iki yüz sahifelik bir kitap halinde hazırlanmasını W. Vycichl'e havale etmiştir. Bu cilt içinde altmış kadar mektup bulunmaktadır.

Max van Berchem'in kızı Bayan Marguerite Gautier - Van Berchem idaresinde bir vakıf halinde toplanmış ve bu vakıf 10 Ağustos 1973'de resmen kurulmuştur. Vakıf, Max van Berchem'in arşivinden bazı malzemeyi yayınladıktan başka *Fondation Max van Berchem - Bulletin de Liaison* başlığı altında 1978 yılında bir Haber Yılıhğı ile Dergi arasında bir *bulletin* de bastırmıştır.

Max van Berchem'in önemle üzerinde durduğu eseri Arapça kitabeler külli-yatı (*Corpus*) idi. Daha bunun için ilk tasarılarını Barbier de Meynard'a yazdığı 5 Aralık 1892 tarihli bir mektubunda ortaya koymuştu. Çalışma ve makalelerinin çoğu, Arapça kitabeler hakkında idi. Bunun arkasından sistemli bir biçimde çeşitli bölgelerdeki kitabeleri tanıtan *Corpus*'un fasikülleri çıkmağa başladı. Van Berchem ilk olarak Mısır ile işe başlamış bunu henüz o sıralarda Osmanlı toprağı olan Filistin ve Suriye takip etmiş ve nihayet Anadolu'ya da geçmişti⁶. Önce muhtelif seyyah ve araştırmacıların topladıkları kitabeleri işlemekle işe başlamıştı. Bu konudaki bir kaç yazıdan biri Meyarfarikin (= Silvan), Harput, Âmid (= Diyarbakır), Bayburt, Siirt, Salmas'daki kitabeler hakkında olup, C. F. Lehmann - Haupt'un bir kitabında yer almıştı⁷. Bir başkasını Max von Oppenheim'in Suriye, Mezopotamya ve Anadolu'dan derlediğı arapça kitabeler için yaptı⁸. Sonra J. Strzygowski'nin Diyarbakır hakkındaki büyük eserinde yer alan kitabeleri işledi⁹ ve nihayet Danışmendliler kitabeleri¹⁰ ile Bergama'nın islâmî kitabeleri hakkındaki araştırmalarını yayınladı¹¹. Bu arada E. Diez'in Horasan'da derlediğı kitabeleri

⁶ Anadolu'daki Arapça kitabeler daha önce Cl. Huart (1854-1926)'ın da ilgisini çekmiş ve bu hususda bir makale yayınlamıştır: *Épigraphie Arabe d'Asie Mineure*, "Revue sémitique" II (1894) s. 61-75, 120-134, 235-241, 324-332; III (1895) s. 73-85, 175-182, 214-218, 344-371. Ayrıca Cl. Huart, *Konia ville des derviches tourneurs*, Paris 1897'de de bazı kitabe kopyaları verirse de, bunlar pek güvenilir sayılmazlar, bkz. S. Eyice, *Anadolu Selçuklu sanatı çalışmalarının başlangıcında iki yabancısı: Clement Huart ve Friedrich Sarre*, "Türkiyat Mecmuası" XVII, (1972) s. 133-148. Huart da İslâmî kitabeleri derlemenin çok lüzumlu olduğuna inanmıştı.

⁷ C.F. Lehmann - Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens* (Abhandlungen d. königl. Gesellschaft d. Wissen. zu Göttingen, Phil. hist. Klasse, Neue Folge, IX, 3) Göttingen 1907, s. 125-160, lev. IX-XIV.

⁸ Max, Freiherr von Oppenheim, *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien, gesammelt im Jahre 1899* (Beiträge zur Assyrologie und semitische Sprachwissenschaft, VII, 1) Leipzig 1909.

⁹ J. Strzygowski, Max van Berchem, Gertrude L. Bell, *Amida*, Heidelberg 1910, s. 1-128'de M. Van Berchem tarafından yazılan *Matériaux pour l'épigraphie et l'histoire musulmanes du Diyar-bakır*, başlıklı bölüm, başlıbaşına bir kitap teşkil etmekte, ve burada Selçuklu ve Artuk oğulları ile ilgili Diyarbakır dışından da pek çok kitabeye ve hususa temas edilmektedir.

¹⁰ *Épigraphie des Danushmendides*, "Zeitschrift für Assyrologie" XXVII (1912) s. 85-91.

¹¹ *Die muslimischen Inschriften von Pergamon* (Abhandlungen d. königl. preussischen Akademie d. Wissens., Phil. -hist. Classe, 1911), Berlin 1912.

de onun kitabı için işlemiştir. Ayrıca İslâm sanatına dair daha başka yayınlara da kitabeler hususunda yardımcı olmuştur.

Max van Berchem, Anadolu kitabelerinin derlenmesinde, Türk müzelerinin kurucularından Halil Edhem Eldem (1861-1938)'de güvenilir bir yardımcı bulmuştu¹². Halil Bey, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda yayınlanan Germiyan-oğullarına ait kitabeler ile bu konu ile ilgilendiğini göstermiş, bu merakını aynı derginin başka sayılarında çıkan araştırmaları ile sürdürmüş, hatta bu arada Türk epigrafya bilim dalının esaslarını ortaya koyan, bir de yazı yayınlamıştı¹³.

Max van Berchem ile Halil Edhem arasındaki ilim işbirliği küçük yazılarda da belirli olmakla beraber – Danişmendli kitabeleri hakkındaki makalenin malzemesini H. Edhem göndermişti – esas olarak büyük bir *corpus*'da ortaya konuldu. *Corpus Inscriptionum Arabicarum* (= *Arapça Kitabeler Külliyyatı*) dizisinin bir cildi olarak basılan ilk iki fasikül Sivas ile Divriği'deki¹⁴ kitabelerin metinlerini veriyor ve bunlar hakkında açıklamalar ortaya koyuyordu. İlkinden yedi yıl sonra basılan ikinci fasikülde bazı eklemeler yapılmıştı¹⁵. Anadolu kitabeleri üzerinde çalışmak başka araştırmacıları da gayrete getirdiğinden Sivas ve Divriği kitabeleri sonraları başkaları tarafından da yeniden ele alınarak işlenmiştir¹⁶. Halil Edhem ise önce *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* sonra *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda basılan bir çok yazısından başka Anadolu'nun çeşitli köşelerinden derlediği ve estampaj usulü ile kopyalarını aldığı 417 tane kitabeyi 1933'de Türk Tarih Kurumu'na vermiştir. Birçoğu bugün asılları ortadan kaybolmuş olan bu tarih vesikalarının hiç değilse kopyaları elde bulunmaktadır¹⁷. Şüphesiz Max van Berchem, henüz

¹² Fûruzan Kınal, *Halil Edhem bibliyografyası*, şu eserde: *Halil Edhem Hâtra kitabı- In Memoriam Halil Edhem* (Türk Tarih Kurumu yayını, VII, 5) Ankara 1947, I, s. 299-302.

¹³ *Kitabeler nasıl kayıt ve zaptolunmalıdır?*, "*Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*", II (1327-1909) s. 626-639; sonraları aynı yazı yeni harflerle küçük bir kitap halinde tekrar basılmıştır (bu baskı not 12'deki bibliyografyada yoktur), *Kitabeler nasıl kayıt ve zaptolunmalıdır?* (Ankara Halkevi - Tarih ve Müze şubesi yayını, küçük boy, 22) Ankara 1940.

¹⁴ Van Berchem Sivas ve Divriği ile ilgilenmeğe başlamadan, bu iki sanat merkezi hakkında bir başkası tarafından da çok kısa yazılar yayımlanmıştı, bkz. J. Grenard, *Notes sur les monuments seldjoukides de Sivas*, "*Journal Asiatique*" 9. seri, XVI (1900), s. 451-458; ay. yaz., *Notes sur les monuments du Moyen Age à Divriği*, "*Journal Asiatique*", XVII (1901) s. 549-558.

¹⁵ *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum, Troisième partie Asie: Mineure* (Mémoires de l'Institut d'Archéologie Orientale du Caire, XXIX) fascicule 1: *Sivas, Divriği*, Kahire 1910; fascicule 2, *Additions et index*, Kahire 1917.

¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Türk tarihi vesikalarından Tokad, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya vilâyeti, kazâ ve nâhiye merkezlerindeki kitâbeler* (Maarif Vekâleti yayını) İstanbul 1345 (= 1927); ay. yaz., *Anadolu Türk tarihi tetkikatından Sivas şehri... Sivas âbide ve kitâbeleri* (Maarif Vekâleti yayını) İstanbul 1346 (= 1928).

¹⁷ Uluğ İğdemir, *Merhum Halil Edhem Eldem'in Türk Tarih Kurumu'na armağan ettiği Türk - İslâm devri kitabe estampajları*, "*Bellelen*" IV, sayı 16 (1940) s. 545-563.

58 yaşında iken ölmüş olmasa, Halil Edhem ile başlattıkları çalışma devam edecek ve hayli ilerlemiş olacaktı¹⁸. Nitekim Van Berchem, 1910-1911'de Anadolu kitabeleri çalışmalarının sürdürüldüğünü ve Halil Edhem'in bu işi gerçekleştirmek için uğraştığını, bu arada Konya kitabelerinin büyük ölçüde derlendiğini haber veriyordu¹⁹. Tasarlanmış olan İslâmî kitabeler *corpus*'u, Mısır, Suriye (Kuzey ve Güney Filistin), Anadolu olmak üzere başlıca üç bölüm halinde yayınlanacaktı. Bunun üçüncü, yani Anadolu bölümü ancak bir fasikülde kaldı.

Ölümüne kadar islâmî eserler ve bunların kitabeleri üzerinde çalışmaktan yılmayan Max van Berchem, bunları o yıllara kadar bilinmeyen bir dikkat ve itina ile yapıyor, böylece Batı'nın tanımadığı ve dolayısıyla ihmal ettiği İslâm kültürünün varlığını ortaya koyuyordu. Van Berchem'in çizdiği yolda ileride çalışmalar yapan ve o da çok genç ölen Jean Sauvaget, *Opera Minora*'ya bir önsöz yazan Doç. Anouar Louca'nın da işaret ettiği gibi, onun islâmî kitabeleri çözmek ve yazılı kaynakların yardımı ile değerlendirmek, tamamlamak için en sağlam metodu, en iyi örneği göstermiş olduğuna işaret etmiştir²⁰. Böylece, ifadesi kısa ve bazen müphem olan bir kitabe tam olarak aydınlanmış oluyordu.

Max van Berchem vakfı tarafından kalın iki cilt halinde yayınlanan *Opera Minora* ise, bu çalışkan araştırmacının çeşitli dergilerde dağılmış kalmış olan "küçük" yazılarını bir araya getirmektedir. Ancak şuna işaret edelim ki, "küçük" denilen bu yazılar gazete makalesi türünden birkaç sahifelik şeyler değillerdir. İçlerinde ufak ölçüde bir kitap teşkil edenler de vardır. Provence Üniversitesinde doçent A. Louca'nın yazdığı 9 sahifelik bir hayat hikâyesinin (s. VII-XV) arkasında yine onun derlediği Berchem'in tam bir bibliyografyası yer almaktadır (s.XVII-XXXVI).

Türk Tarih Kurumu, bütün İslâmî Türk kitabelerini derlemek üzere Prof. Mükrimin Halil Yınanç başkanlığında bir komisyon kurmuş ise de (bkz. "Belleten" V, sayı 17-18 (1941) s. 178-179), bu tasarı bugüne kadar verimli olmamıştır.

¹⁸ Van Berchem arşivinde, Halil Ethem ile aralarında geçen yazışmalara ait mektuplar vardır. Halil Ethem'de de ondan gelmiş mektuplar olması gerekir. Bunların bugün ne olduklarını bilmiyoruz. Halil Ethem'in bazı kâğıtları İstanbul Arkeoloji Müzesine geçmiş, bazıları da Türk Tarih Kurumu'na verilmiştir. Müzeci Hamdi Bey ile Halil Bey'in bazı not ve kâğıtlarının ailesi tarafından Prof. Dr. Arif Müfid Mansel (1905-1975)'e verildikleri bilinir. Mansel'in ölümünden sonra bunların ne oldukları hususunda bir bilgimiz yoktur.

¹⁹ Max van Berchem, *Note sur l'avancement du recueil des Inscriptions Arabes en 1910-1911*, bkz. *Opera Minora*, I, s. 57. Bu vesile ile şuna da işaret edelim ki, Konya'nın Selçuklu eserleri ve bunların kitabeleri, bu şehirde uzun yıllar Alman elçiliğinin bir memuru (konsolosu olarak değil!) olarak yaşayan J.H. Löytved tarafından da ele alınarak, bir "müsvedde baskısı" (*als Manuskript gedruckt*) kaydı ile yayınlanmıştır: *Konia, Inschriften der Seldschukischen Bauten*, Berlin 1907. Pek az sayıda basıldığından çok güç raslanan bu kitabın, Halil Ethem Bey'e ait nüshası şimdi Ankara'da Türk Tarih Kurumu'ndadır.

²⁰ J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman - Éléments de bibliographie* (Initiation à l'Islam, 1) Paris 1946, s. 50; 1961 baskısı, s. 59; *Opera Minora*, önsöz, I, s. X.

Kronolojik bir sıralama ile düzenlenen bu bibliyografya 115 başlıktan meydana gelmiş olup, bunlardan beş tanesi yazarın ölümünden sonra basılmıştır. Bu yazılardan bir kaç çok kısa not veya haberlerdir. Büyük bir kısmı ise uzun makalelerdir. Bu bibliyografya incelendiğinde, dikkati çeken noktalar şunlardır: Yazar en başta arapça kitabeler üzerinde çalıştığı ön plânda tutmuş, bu arada Haçlıların Yakın Doğu'daki izleri ile de ilgilenmiş, arada bazı sanat bilhassa tarih konularına el atmış, seyahat hatıraları yayımlanmış, ve bunların dışında arada kendi yurdu-nun yani İsviçre'nin eski eserlerine dair de makaleler yazmaktan geri kalmamıştır. Bunların dışında İslâm sanatı veya tarihi ile bağlantılı konularda yazılmış kitaplar hakkında da tanıtma ve tenkit yazıları yazmıştır. Van Berchem, bu çeşit yazıları sadece bir "bakışla" hazırlamak istemeyip, kaynakları yeniden gözden geçirmek gibi "kötü bir huyu" olduğundan kendisine çok vakit kaybettirdiğini itiraf etmiştir (*Opera*, s. XII). Bu tanıtma yazılarından ikisi bir devirde pek ünlü olan Bizans ve Haçlı seferleri uzmanı G. Schlumberger (1844-1929)'nin *Renaud de Chatillon, Prince d'Antioche, seigneur de la terre d'outre Jourdain* (Paris 1898) ve *Les campagnes du roi Amaury Ier de Jérusalem en Egypte, au XIIe siècle* (Paris 1906) hakkındadır. Bu vesile ile bize çok garip gelen bir hususa da işaret etmek isteriz: Ömrünün son yıllarında, hayatı ve tanıdıkları hakkında iki cildi dolduran uzun bir hatırat yazar Schlumberger, bunun içinde uzaktan yakından tanıdığı, her çeşit hatta Fransa ve bütün Avrupa sosyetesine ait kişilerden uzun uzadıya bahsettiği halde her nedense Max van Berchem'in adını bile anmamaktadır²¹. Halbuki meşhur kitabı, *L'épopée byzantine à la fin du xe siècle* (Paris 1896)'de Van Berchem'in Suriye'de çektiği fotoğ-rafları kullanacak kadar ona yakınlığı vardı ve Van Berchem onun üç eserini hayli sitayişle tanıtmak zahmetine katlanmıştı²².

Opera Minora'nın içindeki yazılar dokuz küme halinde toplanmıştır ki şunlardır:

- I. Corpus Inscriptionum Arabicarum'un doğuşu; 4 makale.
 - II. Mısır: 7 makale.
 - III. Suriye: 7 makale.
 - IV. Filistin, Ürdün Arabistan: 9 makale.
 - V. Yakın Doğu'dan Uzak Doğu'ya: 6 makale
 - VI. Afrika: 4 makale
 - VII. Haçlılar: 4 makale
 - VIII. Küçük eşya üstündeki kitabeler: 3 makale
 - Ek. 3 makale.
- ve Ch. Genequand tarafından düzenlenmiş mükemmel bir indeks (s.1137-1187).

²¹ G. Schlumberger, *Mes souvenirs 1844-1928*, Paris 1934, II, s. 265-267'de tanımış olduğu bir kaç İsviçreli'den bahseder.

²² Halbuki aynı Schlumberger, Venedik'e her gittiğinde ziyaret ettiği, Ermeni Mekitarist rahiplerinden ve *Küçük Ermenistan tarihi* yazarı L. Alishan'ın meşhur kitabında kendisinden aldığı resimleri, onun adını vermeden kullandığı için acı biçimde tenkit eder, kışl. *Mes souvenirs*, II, s. 261.

Bu tanıtma yazımızda iki kalın cilt içine toplanan bu 43 irili ufaklı yazımın hepsinin bir incelenmesini yapmamız beklenemez²³. Zaten çoğu esas sahamızın dışında kalan konular üzerinde olduklarından bu hususda yeni düşünceler ortaya koymak iddiasında da bulunamayız. Yazılmalarının üstünden 90-60 yıl geçen bu yazıların gömüldükleri dergi koleksiyonlarından çıkarılıp kolay kullanılabilir bir duruma getirilmiş olmaları yeterlidir. Biz burada bunları genel bir şekilde gözden geçireceğiz. İlk kümedeki yazılar, Max van Berchem'in islâmî kitabeleri derlemesine ilgi uyandırmak için yazdığı notlardır. Bunlarda bu işin niçin gerekli olduğunu, gerçekleştirmek için neler yapmanın lüzumlu bulunduğunu ve kendisinin neler yaptığını belirtmektedir. Nitekim, 1895'de *Journal Asiatique*'de çıkan yazısında, yalnız Suriye'de 700 yeni kitabe kopyası aldığını bildirir (*Opera*, s. 48). 1911'de çıkan başka bir raporunda ise Mısır dışında Kuzey Suriye için (Tripoli - Halep bölgesi) Berlin'den Sobernheim'in, Anadolu için ise "... mevki ve yüksek ilmi yetkisi böyle bir iş için en uygun kişi olan ..." İstanbul Müzeleri Genel Müdürü Halil Edhem Bey'in yardımını sağladığını kaydeder. Fakat programında henüz pek az bilinen İran, Orta Asya, Çin, Hind - Çini ve Sonda adaları ile Afrika'nun bir bölümü de vardır.

Mısır'a dair olan ikinci kümenin başında yer alan Kahire'deki Fatimî devri eserlerinden Mustansır - billâh'ın H. 498 (= 1104/05)'de yaptırttığı Cami-el Cuyuşî hakkındaki makalesi (*Opera*, s. 61-75), bu eserin yalnız kitabesini değil, fakat Makrizî'deki bir bilgiyi de tahlil ederek, bahsettiği *Rasadhane*'nin burası olamayacağını topografik bir inceleme olarak ortaya koyar²⁴. Böylece van Berchem 1888'de basılan bu ilk yazısında, epigrafya, tarihi kaynak, topografya incelemesi ve sanat tarihi bilimini birarada kullanmak suretiyle bir sonuca varmanın güzel bir örneğini vermiştir²⁵. *Arap arkeolojisine dair notlar ile Fatimî anıtları ve kitabeleri* başlıklı iki yazısı (*Opera*, s. 77-201 ve s. 203-233). Kahire'nin Tulunoğulları ve Fatimî devirlerine ait eserleri hakkında çok etraflı bir araştırmadır. *İskenderiye Fenerinin temellerine dair notu* (*Opera*, s. 235-241)'nda Sultan Kayıdbay'ın 1479 da yaptırttığı burcun o tarihlere kadar harabe halinde duran meşhur İskenderiye Feneri'nin temelleri üzerine oturtulduğunu yazar. Fenerin 1326'da sadece bir cephesi yıkılmıştı, 1349 da ise Dünya'nın 7 harikasıdan biri olan bu yapı tamamen çökmüştü. Ancak fenerin temelini muazzam bir çapraz tonoz (*croisé d'ogive*) biçiminde oldu-

²³ Arap dilini bilmediğimize ve epigrafya uzmanı da olmadığımıza göre, Max van Berchem'in makalelerinde metinlerini verdiği arapça kitabelerin okunuşları, transkripsiyonları ve tercümelemleri hakkında herhangi bir düşünce ileri sürmemiz mümkün olamaz.

²⁴ Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and its place in the general history of the observatory* (Türk Tarih Kurumu yayını, VII, 38) Ankara 1960, s. 150, bilhassa 169, 170, 173; bu yayında Van Berchem'in makalesi kullanılmadığından, hipotezi üzerinde de dolayısıyla durulmamıştır.

²⁵ Aslında bir *meşhed* olan bu cami hakkında ayrıca daha yeni yayın olarak bkz. L. Hautecoeur ve G. Wiet, *Les mosquées du Caire*, Paris 1932, I, s. 229-232; K.A.C. Creswell, *The Muslim architecture of Egypt I - Ikshids and Fatmids*, Oxford 1952, s. 155-160.

ğuna dair bulduğu not üzerine mimarlık tarihi bakımından bazı hipotezler ileri sürer. F. Adler'in *Pharos* hakkındaki kitabı (Berlin 1901) na dair yazdığı tahlil yazısında ise (*Opera*, s. 243-246) bazı tamamlamalar ile birlikte bu konuya tekrar dönmüştür²⁶.

Suriye'ye dair yazıların başında Subeybe'deki *Bâniâs kalesi ve kitabeleri*'ne dair bir araştırma gelmektedir (*Opera*, s. 265-295). Bir tepenin zirvesine ve arazi biçimine uyacak şekilde yapılmış olan kalenin büyük kısmı Haçlılar devrine aittir²⁷. Fransızlar'ın 1139'da ele geçirdikleri ve Nureddin Zengi'nin defalarca uğraşıp sonunda aldığı kale, sonraları Selâhaddin'e geçmiş ve çeşitli değişikliklere uğramıştır. Kitabelerinden H. 627 Rebiülevvel (= 1230) tarihli olanında mimar olarak Ebubekir ibn Nasrullah Hamadanî adı okunur²⁸. İçeride parçalanmış durumdaki hat sanatı bakımından gösterişli bir kitabede de Sultan Baybars'ın ve herhalde hattatın adları vardır. Aynı yer hakkındaki diğer bir yazıda (*Opera*, s. 297-300) yine Bâniâs'da bulunan Ebu İshak İbrahim adına H. 527 (= 1132) veya H. 529 (= 1134) tarihli başka bir kitabe açıklanmıştır ki bu şahsın Şam Atabeyleri ve Selçuklulara tâbi bir Emir olması muhtemel görülür. *Suriye'den kitabeler* başlıklı almanca iki yazıdan birisinde (*Opera*, s. 301-309) Bosra yakınındaki bir camiin bir kadın tarafından yaptırıldığını bildiren ile, aynı yerdeki H. 528 (= 1133/34) ve H. 530 (1135/36) tarihli Emir Ebu Mansur Gümüştekin'in yaptırdığı cami ile medreseye ait kitabeler tanıtılmıştır. İkinci yazıda (*Opera*, s. 311-348), Tabor dağında H. 607 (= 1210/11) de Melik Adil Ebubekir'in yaptırdığı kaleninkinden başka, XIII. yüzyıla ait pek çok kitabe işlenmiştir. Bunlardan H. 611 (= 1214/15) tarihli bir tanesi Emir Husameddin Lu'lu'nun yaptırdığı bir *menzil*'e aittir. H. 675 (= 1277) tarihli uzun bir kitabe ise Ebu Ubeyde ibn al-Cerrah'ın kabri üstünde Sultan Baybars'ın Kayseri'deki seferinden dönüşünde yaptırdığı kubbeli türbeden bahsetmekte; bu arada makamın bakımı için vakfedilen arazileri de bildirmektedir²⁹. Yani bu kitabe, Türk sanatında Anadolu'da da örneğine rasladığımız vakfiyeli kitabeleri andırmaktadır³⁰. Bu makaledeki kitabeler Memlûk devrine ait olduklarından bazı Türk adlarını da ortaya koymaktadır.

²⁶ İskenderiye feneri, F. Adler'den de sonra çok etraflı bir araştırmaya konu olmuştur, bkz. H. Thiersch, *Pharos, Antike, Islam und Okcident*, Leipzig - Berlin 1909.

²⁷ Bu kale hakkında kısa bazı bilgiler için bkz. R. Fedden ve J. Thomson, *Crusader Castles*, London 1957, s. 25, 63.

²⁸ Böyle bir mimar adı, L.A. Mayer, *Islamic architects and their works*, Genève 1956'de yoktur, buna karşılık Banyas kalesi mimarı olarak bir Abu'l-Fadl (H. 567=1171-72) adını verir (kşl. s. 37). Bu hususda dayanak olarak Van Berchem'in bu makalesini göstermekte ise de, burada böyle bir şey yoktur.

²⁹ Şerefüddin Yaltkaya (çeviren), *Baybars tarihi* (Türk Tarih Kurumu yayını, II, 3) Ankara 1941, s. 144, 166, burada "... Ebu Ubeyde ibn al-Cerrah'ın kabri üzerine de bir türbe yaptırdı ki bu Kabir Amla'dadır" denilmektedir.

³⁰ Bu hususda bir misal olarak, Kütahya'da Germiyanoglu Yakup Bey zaviyesinin taş üzerine işlenmiş vakfiyesi gösterilebilir, bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları zamanında Kütahya şehri*,

Kitabe yayımlanmasında örnek olarak kabul edilen ve J. Sauvaget'nin, bu dalda çalışanların kesinlikle bir defa okumaları gerektiğini yazdığı³¹, *Suriye'nin Arapça kitabeleri* başlıklı fransızca uzun makale (*Opera*, s. 349-452)'de tarihi değeri olan pek çok kitabe yer alır. Bunların ilki Ramle - Kudüs yolu üstündeki Halife Abdül-melik (H. 65-86=684/5-705),in yol mil taşıdır. Çok zorlukla kopyası alınabilen "çiçekli" küfi'ye benzer bir başka yazı ise Ramle'de *Anéziyyeh* denilen 23 x 21 m. kadar ölçüsündeki bir su sarnıcına aittir ve H. 172 Zilhicce (= 789) tarihlidir. Böylece bu kitabe Halife Harunreşid devrine ait olmakta ve ilk islâmî kitabelerin başında gelmektedir. 1893 yangınında büyük zarar gören Şam Emeviye camiinde raslanan uzun bir yazı ise H. 475 (= 1082/3) de Şam'da hâkim olanların adlarını vermektedir. Bu sırada Halife El-Muktadi olmakla beraber, bölgenin sahibi Selçuklu Sultanı Melikşah'dır ve Şam kardeşi Tutuş'un idaresindedir³². Kitabede vezir Nizamülmülk ile işi yaptırarak vezir Ebu Nasr Ahmed el-Fadl da anılmakta, yapılan işlerin neler olduğu sayılmaktadır: Kubbe ile onu taşıyan dört paye, bunları bağlayan kemerler, nihayet sakıf ile kubbe altındaki maksure (1893'de yandı) Selçuklu eseridir. Atabey Ebu Mansur Anar'ın, geliri Haçlılara esir düşmüş sünnî ve salih müslümanların fidyelerinin ödenmesine ayrılmış bir fırın ile değirmenin H. 544 (= 1149/50) tarihli kitabesi vesilesiyle ise Max van Berchem Selçuklu ve Atabeylerin ad ve ünvanları hakkında düşüncelerini etraflı surette açıklar (*Opera*, s. 373-377). Sultan Nureddin'in Halep, Hama, Şam, Baalbek, Kudüs'deki kitabeleri münasebetiyle İslâm hat sanatında yeni bir yazı çeşidinin ortaya çıktığına işaret eder. O vakte kadar kullanılan *Küfi*'nin yerini, harfleri kavisli olan *Nakşî* almıştır. Salâhaddin Eyyubi'nin Tabor dağında Melik Âdil ile Muazzam'ın kalesinin kitabelerinden sonra Sultan Baybars'ın Suriye'nin çeşitli yerlerinde raslanan ve herbiri tarihî bir olaya bağlanan kitabeler üzerinde durulmaktadır. Lâzkiye (= Lattakieh)'nin doğusunda yerlilerce *Kal'ât el-Muhelbah* denilen bir şatonun ise hiçbir şüpheye yer vermeyecek surette kaynaklarda adı geçen *Balâtunus*'dan başka bir şey olmadığını ispatlamaktadır.

Suriye İsmailî'lerine ait kitabeler (*Opera*, s. 453-501)e dair uzun ve etraflı bir araştırmadan³³ sonra, *Şam Atabeyleri epigrafyası* (*Opera*, s. 503-517) başlıklı bir

İstanbul 1932, s. 79-84, res. 38. İstanbul'da Bâli Paşa camiinin de bir taş üzerine yazılmış bir vakfiyesi bulunmaktadır, bkz. Anonim (İ. Hakkı Konyalı), *İstanbul âbideleri* (Yedigün yayını), İstanbul (tz. 1941), s. 18, sadece vakfiyenin varlığından söz edilir, metni için ise bkz. ay.yz., *Mimar Sinan'ın eserleri*, İstanbul 1950, s. 44 (forma halinde yayımlanan bu eserin yalnız 200 sahifesi basılmıştır).

³¹ J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*, Paris 1943, s. 50; yeni baskı 1961, s. 59; "M. van Berchem a donné dans ses Inscriptions arabes de Syrie un modèle d'application de cette méthode: tout historien doit l'avoir lu, comme un exemple de travail pénétrant et réfléchi, qui illustrera au mieux tout le profit que l'on peut attendre de la pratique de l'épigraphie".

³² İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yayını, 569) İstanbul 1953, s. 167-168.

³³ İsmailî'ler hakkında yeni ve toplu bir yayın olarak bkz. B. Lewis, *The Assassins, A radical sect in Islam*, London 1967.

makale yer almaktadır. Bunda M. van Berchem Şam Atabeylerinin kurucusu olan Tuğtekin yıllarına ait 5 kitabeyi incelemiştir: Camide H. 503 (= 1109/10) tarihli iki, bir sokakta Mazdakâni mescidi duvarında Tuğtekin ve mescidi yaptıran vezir Ebu al-Tahir Mazdakâni'nin bir, İbn Sadık camii yanında büyük kabris-⁴ tında H. 514 (= 1020/21) tarihli ve Tuğtekin'in oğlu Ebu Said Buri'nin annesi Şeref-el-Nisa için yapılan kubbeli türbenin, H. 529 Rebiülevvelinde (= 1134) yapılan medresenin birer kitabeleri tanıtılmıştır.

Emeviye camii hakkında arkeolojik notlar, (Opera, s. 519-536), ise Max van Berchem'in bıraktığı notlar arasında bulunmuş, yayınlanmamış bir çalışmadır. 1893 yangınından az sonra 1894 yılı nisanında yazılan bu notlarda, Van Berchem, camiin özünün bir erken Hıristiyan devri basilikası olduğunu ileri sürmektedir ki bu, uzun yıllar önce yanlışlığı anlaşılmış ve inandırıcı olmaktan çıkmış bir hipotezdir. Zaten bu notu yayımlayan redaksiyon da kısa bir önsözde bunu açıkça belirtmiştir³⁴.

Filistin - Ürdün ve Arabistan kitabelerine dair yazıları toplayan IV. kümedeki makalelerden ilki Emir İzzeddin Aybek'in yaptırdığı H. 610 (= 1213/14) tarihli bir hana aittir (Opera, s. 539-560). Burada da yazar ad ve ünvanlar üzerinde bihassa durmaktadır. Fazla önemli olmayan Kudüs'te bulunmuş iki kitabeye dair makalelerin arkasından gelen yazı J. Strzygowski'nin B. Schulz ile birlikte yayımladığı ve 1904'de basılan *Mschatta* başlıklı araştırması hakkındadır (Opera, s. 573-578). 1865 de Ölü deniz hizasında, Hac yolu üzerinde bulunan, cephesine kabartma bezemeler işlenmiş bir saray harabesinin önce 620 yıllarına doğru Sasanî kralı II. Husrev tarafından yaptırılmış olabileceği sanılmıştı. İşlenmiş taşlardan meydana gelen bu cephe Alman hükümetine bağışlandığından Berlin'e götürülerek orada yeniden kurulmuştur. Meşitta veya Mşatta sarayı sanat tarihinin çok şiddetli uyumsuzluklarına yol açmış konularından biridir³⁵. Onu 400-600 tarihlerine bağlayan

³⁴ İslâm dünyasının bu çok önemli eseri hakkında sonraları pek çok yayın yapılmıştır, biz burada bunlardan sadece ikisine işaret ediyoruz. K. Wulzinger ve C. Watzinger, *Damaskus, die islamische Stadt*, Berlin - Leipzig 1924, s. 143-165; K.A. Creswell, *Early Muslim architecture*, Oxford 1932, s. 100 vd. bilhassa s. 123'de çeşitli görüşlerin incelenme ve cevaplanması. Creswell camiin özünde bir kilise olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır. Ayrıca bkz. İbrahim Ateş, *Şam Ümeyye camii ve vakfiyesi*, "Vakıflar Dergisi" XII (1978) s. 27-90.

³⁵ Sanat tarihinin bu polemiği hakkında bkz. E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker* (Handbuch der Kunstwissenschaft), Berlin - Neubabelsberg 1917, (2. baskı) s. 38; ayrıca E. Kühnel, bu sarayın plân bakımından İslâm öncesinde Irak'da yaşayan Lakmid'lerin Hira denilen tahkim edilmiş saraylarına (*Lagerresidenz*) benzediği de ileri sürülmüştür, bkz. E. Kühnel, *Kunst und Kultur der arabischen welt* (Arabische Welt, 2) Heidelberg - Berlin - Magdeburg 1943, s. 41; Prof. E. Kühnel, 1943-1944 yıllarında Berlin Üniversitesindeki derslerinde yalnız çöl şatoları (*Wüstenschlösser*)'nden bahsetmesine rağmen bazı yayınlarında bu eseri kesin tarihlemekten sakınmış ve Sasanî sanatına benzediğini (!) de yazmıştır, bkz. E. Kühnel, *Die Kunst des Islam* (Kröner Taschenausgabe, 326) Stuttgart 1962, s. 24-26 ve 30 (süsleme). Bu saraya dair eski yayınlar için ayrıca bkz. G. Pfannmüller, *Handbuch der Islam - Literatur*, Leipzig - Berlin 1923, 368-369.

Strzygowski gibi, Van Berchem de bu eserin İslâmiyetten önce Bizans *limes*'lerini Sasanilere karşı koruyan Arap'lara mal etmek istemiştir. Ancak bu kritiğinde Berchem, Strzygowski'nin, Batı'ya ters düşen yeni görüşlerini haklı fakat fazla cesur bularak daha ihtiyatlı bir dil kullanmaktadır. Nitekim bu sarayın Sasanî veya Lakhmid veya Gassanî eseri olmayıp, Emevîlerden II. Yezid (720-724)'in yaptırmağa başladığı, fakat tamamlanmadan kaldığı anlaşılmıştır. Mşatta sarayı cephesi meselesi çok şiddetli çatışmalara yol açmış ve sonunda buranın bir Emevî devri eseri olduğu fikri galip gelmiştir³⁶. M. van Berchem, *Moab ve Edom memlekelerinde* başlıklı yazısında ise (*Opera*, s. 579-614), Avusturyalı araştırmacı Alois Musil'in *Arabia Petraea* (4 cilt, Wien 1907-1908); *Karte von Arabia Petraea* (Wien 1906), *Kusejr Amra* (Wien 1907) ve A. Jaussin'in *Coutumes des Arabes au pays de Moab* (Paris 1908) başlıklı eserlerini tanıtmış ve tahlil etmiştir. Zahmetli bir yolculukla Musil, Ölü deniz'in doğusunda Tüba, Muvakkar, Kharâni, Kuseyr Amra gibi islâmî saray ve çöl şatoları kalıntılarını bulmuş ve tanıtmıştır. Bunlardan, hamamlı bir av köşkü olan Kuseyr Amra bilhassa duvarlarını süsleyen insan figürlü fresko resimler bakımından sanat tarihinde önemli bir yer almıştır. Bu çok değerli erken İslâm eserini Musil tereddütlerle Emevîlere bağlar ise de Emevîler devrinde VIII. yüzyılın ilk yarısında yapıldığını ileri süren Van Berchem'in bu görüşü artık yerleşmiştir. Akla en yakın olan kişi de 715 de ölen I. Velid'dir. Duvarları süsleyen fresko resimler arasında yer alan hükümdarlar kompozisyonundaki şahısların kimler olduklarını ortaya koymak için yaptığı tahminler ise gerçekten hayranlık uyandıracak kadar inandırıcıdır³⁷. Bu yazısının sonunda Berchem, "hayli mürekkep harcanmasına yol açan"

³⁶ E. Kühnel, *Ergebnisse und Aufgaben der islamischen Archäologie*, şu eserde: *Beiträge zur Arabistik, Semitistik und Islamwissenschaften*, Leipzig 1944, s. 255 ("Heute wird ihre Zugehörigkeit zur omayyadischen Epoche kaum noch bestritten"). Ayrıca bkz. K.A.C. Creswell, *Early Muslim architecture*, Oxford 1932, s. 350-375, tarihlenmesi hakkında bkz. s. 390-405. Bu arada Mşatta sarayı hakkındaki bütün hipotezler incelenmiş ve cevaplandırılmıştır. Bu yapının Emevî'lere ait olduğu Nies (kervan-saray sanmıştır), bilhassa Herzfeld ve Lammens tarafından iddia edilmiş, bu son ikisi, sarayın II. Velid ile ilgili olabileceğini ilk olarak ileri sürmüşlerdir. Van Berchem'in ve başkalarının görüşlerinin tam bir kritiği ve buranın II. Velid tarafından yapılmaya başlanıp onun ölümü ile bitmeden kaldığı hakkındaki iddia Creswell'in küçük kitabında da özetlenmiştir, bkz. K.A.C. Creswell, *A short account of Early Muslim architecture* (Pelican Book, A 407) Middlesex 1958, s. 124-150, tarihlendirilmesi için bkz. s. 143-144. Mşatta sarayının II. Velid (743-744) tarafından yaptırılmaya başlandığı ve öldürülmesi üzerine inşaatın yarım kaldığı görüşü küçük el kitaplarında da tekrarlanmıştır, kşl. R. Mouterde S. J., *Précis d'histoire de la Syrie et du Liban*, Beyrouth 1939 (3, baskı) s. 50 (*Velid II, souverain poète et artiste, constructeur du merveilleux palais de Mchatta en plein désert, périt assassiné*).

³⁷ Burası hakkındaki eski yayınların bibliyografyası için bkz. Pfannmüller, *Islam - Literatur*, s. 368; yapının en etraflı ve yeni yayını için ise bkz. K.A.C. Creswell, *Early Muslim architecture*, s. 253-272, Creswell, s. 263-264'de bir fresko resimdeki hükümdar tasvirlerinin yardımıyla yapılan tarihleme hakkında şunları yazmaktadır: "Can the date be fixed still more closely? Van Berchem has brilliantly attempted to do

Mşatta'nın tarihlendirilmesi problemini yeniden ele alarak, bu konuda ortaya atılan çeşitli hipotezleri özetledikten sonra, 1908'lerde Almanya'da, Emevî devri hipotezinin önem kazanmasına rağmen, Mşatta'yı VIII. yüzyıla ait bir İslâm eseri olarak kabul etmeğe yanaşmaz. Bugün hâlâ bu konu tam çözülmemiş ise de, buranın ancak 14 ay Halifelik makamında kalan ve 744'de öldürülen, zevk ve eğlence ehli II. Velid'in yaptırmağa başladığı fikri ağırlık kazanmıştır³⁸.

İkinci cilt Jaussen ve Savignac'ın *Sur la route des villes saintes* başlıklı kitabının tanıtılması ile başlar (*Opera*, s. 615-628). 1907'de Madâ'in Sâlih'de yapılan incelemeyi anlatan kitapda; bizi ilgilendiren hususlar Osmanlı devri kitabeleridir. Tebûk kalesinin, Osmanlı Sultanı IV. Mehmed tarafından H. 1064 (= 1654) de tamirini, ve bir hanın yapıldığını bildiren kitabeler vardır. Üçüncü bir Türk kitabesi ise çok yeni olup H. 1319 (= 1901) bir su haznesinin yapımına aittir. Başka bir kitabeden de el-Akhdar kalesinin H. 938 (= 1531)'de Sultan Kanuni Süleyman tarafından yaptırıldığı öğrenilir. Max van Berchem'e göre bu kitabenin en ilgi çekici tarafı, metninde Padişahdan itibaren aşağıya doğru, bu yapım işine hizmeti olanların hepsinin ünvanlarının sıralanışdır (Şam Beylerbeyi, yapılar müfettişi, bina emini ve ustabaşı). Aynı tarihe ait beşinci kitabe yüz muhafız ile bu kaleyi koruyan subaşının adını verir. Nihayet altıncı uzun ve manzum kitabe El-Muazzam kalesinin Sultan II. Osman tarafından yapıldığını veya tamir ettirildiğini haber vermektedir.

Hebron'da Haram al-Khalil camii minberi ile Askalon'da Hüseyin'in başı meşhedi hakkındaki makale (*Opera*, s. 633-645)'de, H. 484 (= 1091/92)'de Askalon'da meşhedi için yaptırılan ve sonra Salâhaddin tarafından Hebron'a götürülerek buradaki camiye konulan minberin kitabelerini tanıtırken, Askalon'da İmam Hüseyin'in Kerbelâ'da kesilen ve Şam'a Emevî halifesi Yezid'e gönderilen başının ne olduğunu, kaynakların yardımı ile, araştırmaktadır. Bu başın, Şam Emeviye camii yerindeki Vaftizci İoannes'in kesik başını muhafaza eden *martyrion*'a konulduğu rivayeti ile birlikte daha birçok yerde gömülü olduğu hakkında da rivayetler vardır. Ancak Van Berchem'e göre, minberin yapıldığı tarihlerde bu başın Askalon'da da olduğu rivayeti yaratılmıştır. Fatımilerin politik bir gaye ile önem verdikleri bu baş, 1153'de Askalon, Haçlıların eline düşerken, buradan alınarak, Kahire'ye getirilmiş, muhteşem yeni bir meşhede konulmuştur. Minberin ise, Salâhaddin değil fakat Baybars veya Kalavun gibi Hebron camiine özel ilgi gösteren Memlûk Sultanlarından biri tarafından konulmuş olabileceğini yazar. Fakat Haçlıların eline geçmiş olan ve sonra tamamen tahrip edilen Askalon'da bu minberin sağlam kalmasına da imkân görmediğinden, bu eserin ne vakit buradan çıkarıldığını ve hangi yoldan Hebron'a gittiğini de açık bırakır.

Orta Doğudan Uzak Doğuya dair araştırmaların toplandığı kümedeki ilk makale Musul'da Atabey Lu'lu'nun anıt ve kitabelerine (*Opera*, s. 659-672) dairdir. Kaynaklarda bu şahıs hakkında verilen bilgiler, çok sayıdaki sikkelerin yardı-

so" . . . "Van Berchem's brilliant suggestion has already received the adherence of Herzfeld, Migeon, Diez, Arnold . . .". K.A.C. Creswell'in bu büyük eserinin özetlenmek suretiyle kısaltılmışı, *A short account of Early Muslim architecture*, s. 84-99.

³⁸ Bu hususta bkz. yukarıda not 36.

miyle zenginleşiyordu. Van Berchem, Musul'da Siouffi tarafından derlenen 645 kitabeden Lu'lu'nun *Kara-saray* denilen sarayının harabesinde raslanan yazılar da vardır. Van Berchem, 1880'de Sachau'nun kopya ettiği Sincar ile Musul arasındaki bir han kitabesi ile, 1893'de M. von Oppenheim'in Arban'daki bir köprü yıkırtısındaki kırık kitabeyi de Lu'lu ile ilgili görür. Nihayet Münih'de *Staatsbibliothek*'de bulunan ve gümüş savatlı, burç tasvirleri ile süslü tepsinin de uzun kitabesi Lu'lu'nun adını vermektedir. Bu tepsi, 1686'da Budin'de Türklerden alınan ganimetler arasından çıkmış ve Bavyera prensi Max - Emmanuel'in hissesine düşmüştür. Nihayet bir ara Paris'de antika piyasasında raslanan bir başka tepside de yine aynı ada raslanmıştı. Bütün bu yazıları değerlendiren Van Berchem, Lu'lu'nun sarayında Danimarkalı seyyah C. Niebuhr'un 1766'da, 80-100 kadar, insan kabartması veya heykeli gördüğüne işaretler, bunlardan sadece İngiliz seyyahı W.F. Ainsworth'un da bahsettiğini C. Ritter'den naklen haber verir. Berchem, Ainsworth'un eserini bulup inceleyememiştir. Gerçekten bu seyahatnamede *Atabey*'ler devrine ait olduğu belirtilen bir kadın başı heykelinin resmi vardır³⁹.

Moğol Sultanı Olcayto Han'ın bir kitabesi (*Opera*, s. 673-684) başlıklı yazıda İsfahan'daki Mescid-i Cuma'nın mihrabının üzerindeki yazılara dairdir⁴⁰. Mihrap bu yazıya göre Olcayto Han (1304-1316) zamanından onun şii mezhebine girişi olan H. 709 (= 1309/10) tarihinin hemen arkasından H. 710 (= 1310/11)'de Veziri Sadeddin Muhammed tarafından yapılmıştır ve bu yüzden de mihrap yazılarında Ali'nin adı anılmıştır. Fakat Olcayto, H. 711 Şevvalinde (= Şubat 1312), yâni mihrabın yapılmasından yirmi ay kadar sonra vezirini idam ettirmiştir. Bu alçı kabartmalı mihrabın, Anadolu Selçuklu eserleri ile benzerliğine işaret eden Van Berchem, bunu o yıllarda pek yaygın olan İran sanatı terimi içinde toplamağı uygun görür. Bu, artık modası geçmiş görüşün çok yanlıcı olduğu anlaşılmıştır. Halbuki F. Sarre'nin meşhur *Denkmäler persischer Baukunst* (Berlin 1910) başlıklı büyük kitabına dair tahlil yazısında (*Opera*, s. 685-700), herşeyi İran'a mal etmekten kendini alamamıştır. Sarre bu kitabın çevirisi için Konya'-

³⁹ W. F. Ainsworth, *Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London 1842, II, s. 124'de gravür, s. 125'de açıklaması. Karasaray ve süslemesi hakkında çok etraflı bilgi için bkz. F. Sarre ve E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat-und Tigris - Gebiet*, Berlin 1920, s. 239-243 (mimarî), s. 243-249 (iç süsleme), tarihlendirme için bkz. s. 249. Bu saray kalıntısında son elli yıl içinde bir araştırma yapıp yapılmadığı hakkında bizim bir bilgimiz yoktur. Bu Orta Asya eski Türk medeniyeti ile yakından bağlantılı pişmiş toprak insan kabartmalarının bazılarının bulunmuş olabileceğini tahmin ediyoruz.

⁴⁰ A. Gabriel, *Le masjid-i Djuma d'Isfahan*, "*Ars Islamica*" II (1935) s. 7-44 ve 34 res.; A. U. Pope, *A survey of Persian Art*, Oxford 1939, II, s. 954 (E. Schroeder'in makalesi); A. Godard, *Historique du Masjid-e Djum'a d'Isfahan*, "*Athâr-e Irân - Annales du Service Archéologique d'Iran*" I, 2 (1936) s. 213 vd.; ay.yz. *Isfahan*, "*Athar-e Iran*" II (1937) s. 20-26, Olcayto devrinin alçı (çini değil!) mihrabının resmi için bkz. s. 23, res. 3-4, açıklaması, s. 24. Bu eser hakkında en yeni büyük yayın olarak bkz. E. Galdieri, *Isfahan, Masjid-i Gum'a, I - Documentation et rapport préliminaire*, Roma 1972; *II - La période Bugide*, Roma 1973.

nın Selçuklu eserlerini de sokmuştur⁴¹. Burada Sarre'ye yardımcı olan M. Deri'nin *Selçuklu ruhu* terimine bile Berchem göz yumamamakta ve Selçukluların sadece "... Anadolu'da İran kültürünü yaydıklarını ..." (*Il est permis de croire que les Seldjoukides ont répandu dans l'Asie mineure la culture persane....*) ileri sürmektedir.

Danışmendliler epigrafyası (*Opera*, s. 701-707) başlıklı makale, Halil Edhem tarafından sağlanan fotoğraflar ile Niksar'da Yağlıbasan'ın H. 552 (= 1157) tarihli kitabesinin eksik kısımlarını bir takım ilmi tahminler ile tamamlamaktadır. Bu kitabe herhalde harabesi hâlâ duran medreseye ait olmalıdır⁴². Van Berchem'in aslının kilise olduğunu ileri sürdüğü Kayseri Ulu camii'nin kuzey kapısındaki kitabede de H. 602 (= 1205/06) tarihi ile Yağlıbasan'ın oğlu Mahmud'un adı okunur⁴³. Aynı yerde Külük Camii'ndeki H. 607 (= 1210/11) tarihli üçüncü kitabe ise Mahmud'un kızı Atsüz Elti'nin adını verir. Van Berchem, iç Anadolu'da yapılacak etraflı araştırmaların bu sülâle hakkında yeni bilgiler vereceğinden ümitli olduğunu bildirir⁴⁴. Orta Asya'da Türkistan'da, Grünwedel ve Le Coq'un kazılarına dair yazısında (*Opera*, s. 709-712) ise Van Berchem'in Orta Asya'dan Berlin müzesine getirilen eserler karşısında, Türkler ve sanatları hakkında düşüncelerini ortaya atar; ona göre Türklerin en önemli kabiliyetleri, başka kültürleri asimile etmelerindedir (!).

Max van Berchem'in Çin'de Ts'iuan - tcheou'daki arapça kitabelere dair yazısı ise en ilgi çekici olanlardan biridir (*Opera*, s. 713-736). Bu Çin'deki müslüman kitabelerinin ilki, bir camii'nin H. 710 (= 1310/11)'da tamirini bildirir. Kitabede bu ülkede ilk olarak H. 400 (= 1009/10) yılında kurulan bir camii'nin üçyüzü biraz aşan bir süre sonra yenilediği ve bir yüksek tâk ile revak, yeni kapı ve pencere eklenmesi ile genişletildiğini bildirmekte olup bu işlerin Kudüs'lü Hacı Ahmed İbn Muhammed Şirazi tarafından yaptırıldığı da haber verilmektedir. Bu kitabe,

⁴¹ F. Sarre ve görüşleri hakkında bkz. S. Eyice, *Anadolu Selçuklu sanatı çalışmaları'nın başlangıcında iki yabancı: Clement Huart ve Friedrich Sarre*, "*Türkiyat Mecmuası*" XVII (1972) s. 133-148.

⁴² Aynı kitabe İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler I* (bkz. yukarıda not 16) s. 59'da da yayınlanmıştır. Medrese için kşl. A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie: Amasya-Tokat - Sivas, II*, Paris 1934, s. 122; Aptullah Kuran, *Tokat ve Niksar'da Yağlıbasan medreseleri*, "*Vakıflar Dergisi*" VII (1968) s. 39-41; Metin Sözen, *Anadolu medreseleri, Selçuklu ve Beylikler devri* (İ.T.Ü. - Mimarlık Fakültesi yayını), II, İstanbul 1972, s. 26-29.

⁴³ Van Berchem'in Kayseri Ulu Camii'nin aslının kilise olduğunu iddia etmesi haklı olarak A. Gabriel tarafından "...bu bedavadan ortaya atılmış bir iddia" (*C'est là une affirmation gratuite*) cümlesi ile değerlendirilmiştir, kşl. *Monuments Turcs d'Anatolie, I - Kayseri, Niğde*, Paris 1931, s. 32, not 3.

⁴⁴ Danışmentlilerden Melik Gazi'ye ait olduğu sanılan bir türbe Kayseri-Pınarbaşı yolu üstünde Tekke köyünde bulunmaktadır, bu hususta bkz. Halil Edhem (Eldem), *Anadolu'da İslâmî Kitabeler: Melik Gazi*, "*Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*" sayı 32 (1331) s. 449-467; bilhassa, Tahsin Özgüç ve Mahmut Akok, *Melik - Gazi türbesi ve kalesi*, "*Bellekten*" XVIII, sayı. 71 (1954) s. 331-336, ayrıca resim, plân ve röleveler.

Kanton camiiinki H. 750 (= 1350) tarihli olduğuna göre, ondan da eskidir ve Çin'in en erken İslâmî kitabesi olmaktadır. Zaten camiiin muntazam kesme taş mimarisi ve içindeki dinî yazılar da hepsinin XIV. yüzyıl başına ait bir bütün olduğuna işaret ederler. Sanat bakımından bu devrin Çin camii, Berchem'e göre birkaç ufak detay dışında bu ülkeye has bir üslûba sahip değildir. Çin'de yalnız Kanton eski camiinde görülen minarenin burada da varlığı tesbit edilmiştir. Makalenin sonundaki fotoğraflar Çin'in bu en eski camiinin mimarisi hakkında iyi fikir verecek derecede açık ve aydınlatıcıdır. Sonraları buradaki müslüman cemaat azaldığından bu cami kendi haline bırakılarak bitişiğine daha ufak ve sade ikinci bir ibadet yeri yapılmıştır. Bunun da duvarlarına, eski cami etrafında raslanan mezartaşları yerleştirilmiştir. XIV. yüzyıla ait olan bu taşlardan biri H. 736 başlarında (= 1335) ölen bir Hadice Hatun'a aittir. Başka iki taş ise herhalde Tebriz'li tüccarlarıdır. Berchem eski camide bulunan ve uzunluğu 120 metreye ulaşan ayetlerin hat sanatı bakımından mükemmel olduğunu belirtir. Şehrin iki kilometre kadar doğusunda bulunan ve yamacı mezarlık olan bir tepenin üstünde tamamen Çin mimarisi üslûbunda, dört direğe oturan uçları kıvrık çatılı bir *açık türbe* bulunmaktadır. Bu türbenin gerisinde, garip bir hatla yazılmış olan uzun bir kitabe, H. 723 Ramazan'ına (= 1323) aittir. Bundan altında iki mezar olan Çin üslûbundaki *açık türbe*'nin iki *veli*'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Bir rivayet de zaten adları unutulmuş iki müslüman velinin H. 620 (= 1223) Ts'iu'an - tcheou'ya geldiklerini ve burada öterek bir tepeye gömüldüklerini bildirir. Van Berchem uzun uzadıya, bu bölgeye İslâmiyetin girişi meselesi üzerinde durmakta, hipotezler kurmaktadır. Buna karşılık, bütün islâm ve bilhassa Türk - İslâm sanatında pek bol raslanan ve genellikle tepelerde kurulan, dört sütuna oturan bir kubbeden ibaret ve *yatr - veli*'lere ait olan açık türbelerden hiç bahsetmez. Türk sanatındaki bu çeşit türbelerin altındaki sandukalarda yatanların tarihî şahsiyetleri efsanelere bağlıdır ve bunlar da buldukları yerleri islâmlığı açan kişiler olarak kabul olunurlar. İlgi çekici olan husus, Türk mimarisinde çok yaygın olan bu geleneğin tamamen Çin üslûbunda bir paralelinin Uzak Doğuda da varlığıdır⁴⁵.

Makalelerin VI. kümesi Afrika hakkında olanlardır. W. Marçais'nin *Tlemcen Müzesi* (Paris 1906) hakkındaki kitabına dair uzun bir tahlil yazısı (*Opera*, s. 739-754), bu bölgedeki mimarinin diğer islâm memleketlerine nazaran zayıflığını belirtir. *Cezayir'deki İslâm epigrafyası* hakkındaki yazıda ise (*Opera*, s.755-786), G. Colin ile G. Mercier'nin Cezayir kitabelerine dair yayınları (Paris 1901 ve 1902) esas alınmıştır. Colin'in yayınladığı Cezayir kitabelerinden 148'inin arapça olmasına karşılık 63 ü türkçedir; halbuki Mercier'nin yayınladığı Constantine kitabeleri arasında hiç türkçe olan yoktur⁴⁶. Cezayir kitabelerinin 211 tanesinden sadece

⁴⁵ İslâm sanatlarının en az tanınan bölümü Çin'deki müslüman mimarisidir. Bu konuda çok genel ve bir kaç örneğe dayanan eskimiş bir yazı, H. Saladin, *Manuel d'art musulman, I - L'architecture*, Paris 1907, s. 579-583'de bulunmaktadır.

⁴⁶ Constantine hakkında yeni bir yayın olarak bkz. Abdeljelil Temimi, *Le Beylik de Constantine et Hadj Ahmed Bey, 1830-1837* (Publ. de la Revue d'Histoire Maghrébine) Tunus 1978; etraflı bir tanıtma yazısı için kşl. "Osmanlı Araştırmaları" I (1980) s. 269-273 (Adnan Şişman).

5'i Türk - Osmanlı hâkimiyetinden önceye aittir. Türk kitabelerini fazla ilgi çekici bulmayan Van Berchem önem sırasına göre bunları şöylece sıralar:

1. Mezartaşları fazla değerli değildir sadece Barbaros Hayreddin Paşa'nın yardımcılarından Hasan Ağa⁴⁷, ile Hızır Paşa, Cezayir dayısı Abdi, İbrahim ve Mustafa Paşaların mezartaşları dikkate değer.

2. Askerî kitabeler: burç, hisn, kal'a, bab, sûr, sarh, divar, hendek, bina'lar ile kışla, mahzen, baruthane ve tophaneden bahseden kitabeler.

3. Sivil binalar ile ilgili kitabeler: dâr, bina, köşk, bâb, dergâh, mektep, köprü, meydan, çeşme, sebil'lere aittir.

4. Dinî yapılar (cami, mescid, makam, bina, minare, minber) ile ilgili kitabeler.

Askerî kitabelerin çokluğunu, Cezayir'de hâkim olan askerî rejime bağlayan Van Berchem bu yazılarda sık olarak mimar veya hattat adlarına raslandığını belirtir. Bunun arkasından da karşılaşılan ünvanlar hakkında uzun incelemelere girişir. Bu arada Barbaros Hayreddin'in ne vakitten itibaren Sultan unvanını da kullandığını araştırır (*Opera*, s. 769). Bu kitabelerden birinde ise Osmanlı Sultanları ile bağlantıyı kesmiş olan Cezayir dayısı Ali Çavuş'un adı olan kitabede, Padişah III. Ahmed'in de anılması gariptir; bu Van Berchem'e göre belki belirli bir düşünce ile yapılmış bir politik oyundur. Batı Arap âleminde sikkelerde ve kitabelerde raslanan *Halife* ünvanlarına dair yazı (*Opera*, s. 787-877) etraflı bir çalışmadır. Çok geniş ve bizi ilgilendiren konulara uzak olduğu için bu makaleyi tahlili bir tarafa bırakmağı uygun bulduk.

Haçlı seferlerine dair yazıların toplandığı VII. kümede, Suriye'deki Haçlı şatolarına dair yazı (*Opera*, s. 885-901), bu eserlerin değerince işaretle gelecekte yapılması gerekli araştırmaların programını çizmektedir⁴⁸.

⁴⁷ Van Berchem'in makalesinde bu Hasan Ağa'nın mezartaşının kopyası bulunmadığından, kime ait olduğunu etraflı olarak öğrenemiyoruz. Yalnız bu vesile ile şuna işaret etmek isteriz ki, Barbaros Hayreddin Paşa'nın Cezayir'den İstanbul'a gelmek için ayrıldığında, yerine bıraktığı "oğulluğu" Hasan Ağa (veya Reis)'nin bu mezartaşının sahibi ile aynı olması mümkündür. Avrupalıların *Meso-negro* (= yarı zenci) dedikleri Kara Hasan Ağa hakkında etraflı bilgi, Hayreddin Paşa'nın Seyyid Muradı tarafından yazılan *Gazavât*'ında vardır. Mensur dört yazması İ. Üniversitesi kütüphanesinde, manzum üç nüshası ise Topkapı Sarayı kütüphanesinde bulunan bu kaynak eserin halk diline çevrilmiş bir *vulgarisation* baskısı için bkz. *Barbaros Hayreddin Paşa'nın hatıraları* (Tercüman 1001 Temel Eser, 13-14) İstanbul tz. (yay. Ertuğrul Düzdağ), II, s. 122, 204. Oruç ve Hayreddin Reislerin *Gazaatnâme*'sinin türkçeden çevrilmiş arapçası H. 1177 (— 1763) tarihli bir yazmadan Fransız diline Venture de Paradis tarafından çevrilerek Paris'de 1837'de basılmıştır. Arapça metin daha yakın tarihlerde bir defa daha açıklamalar ile yayımlanmıştır, bkz. *Les Ghazaouat de Araudj et Kheïreddine, Chronique arabe du XVIe siècle, texte publié pour la première fois, avec préface en français, avertissement, éclaircissements géographiques et historiques en arabe...* (yay. Nouredine Abd-El Kader), Alger 1934.

⁴⁸ Van Berchem bu makalesini yazdığında Yakın Doğu'daki Haçlı kaleleri hakkında tek yayın E. Rey, *Le monuments de l'architecture militaire des Croisés en Syrie et dans l'île de Chypre*, Paris 1871, idi. Sonraları şu kitaplar bu konuyu etraflıca işlemiş

1. Bu şatoların, bilhassa Edessa (= Urfa) prensliğinin şatolarının tesbit ve incelenmesi⁴⁹
2. Bu eserlerde İslâm ve Avrupa sanatlarına ait olan özelliklerin ve tesirlerin araştırılması,
3. Kaynaklarda adları geçen şatoların, henüz incelenmemiş olanlarla teşhisi.

Haçlılar hakkında notlar (Opera, s. 903-976) başlıklı yazı ise tanınmış Alman Haçlı seferleri tarihi uzmanı Röhrich'tin *Geschichte des Königreichs Jerusalem* (Innsbruck, 1898) adı ile yayınladığı kitabın tanıtılması, bazı hususlarda tamamlanması ve bazı noktaların düzeltilmesi ile ilgilidir. Haçlı seferleri tarihi için yazılı kaynakları kitabeleri, yerlerin topografyasını, arkeolojisini ve adları kaynaklarda geçen yerlerin teşhisinin incelenmesinin gerekli olduğunu belirten Van Berchem, bu girişin arkasından Röhrich'tin kitabını doğrultucu veya tamamlayıcı notlarına geçmektedir ki bunlar 65 sahifeyi doldurmaktadır. Röhrich'ten bu yana Haçlı seferleri hakkında kısmen veya bütünüyle pek çok yayın yapılmıştır⁵⁰. Ancak, Ortaçağ'ın bu çok önemli olaylar dizisi üzerinde çalışacakların, Max van Berchem'in bu noktalarını dikkatle gözden geçirmeleri daima faydalı olacaktır. Çünkü bunlar ana kaynaklara, kitabelere, filolojik esaslara ve arazi üzerindeki görgülere dayanmaktadır. Bu kümedeki iki kısa kitap tanıtma yazısı ise G. Schlumberger'in yukarıda bahisleri geçmiş olan iki kitabı hakkındadır (kşl. s. 120).

İkinci cildin sonuncu, yâni VIII. makaleler kümesi, küçük eşya üzerindeki kitabelere dairdir. Burada ilk yazı *Arap arkeolojisi notları*'nın üçüncüsü olup, savatlama teknikli bakır ile cam eşya üzerindeki kitabe, işaret ve armaları ele almaktadır (Opera, s. 987-1078). Paris'de 1903'de düzenlenen İslâm eserleri sergisi münasebetiyle hazırlanan bu oldukça geniş çalışmanın esasını Ortaçağ'da Arap yarımadasının güneyinde, hâkim olan Rasûl oğulları (*rassoulide*)'na ait eserler teşkil

ve tanıtmıştır: T. E. Lawrence, *Crusader castles*, London 1936, 2 cilt; C. Enlart, *Les monuments des Croisés dans le royaume de Jérusalem*, Paris 1925, 2 cilt; P. Deschamps, *Le crac des chevaliers*, Paris 1934, 2 cilt; ay.yz., *Le château de Saone et ses premiers seigneurs*, Paris 1935; R. Fedden ve J. Thomson, *Crusader castles*, London 1957; W. Müller - Wiener, *Burgen der Kreuzritter*, München-Berlin 1966; İngilizcesi, *Castles of the Crusaders*, London 1966; H. W. Hagar, *A history of the Crusades, IV - The art and architecture of the Crusader States*, Wisconsin 1977.

⁴⁹ Güney Anadolu'daki Haçlı ve Küçük Ermenistan kaleleri hakkında son yıllarda mükemmel bir çalışma yayımlanmıştır, bkz. H. Hellenkemper, *Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien*, Bonn 1976; bu kitap hakkında bir tanıtma yazımız için bkz. "Belleten" XLI, sayı 164 (1977) s. 765-771.

⁵⁰ Son yıllarda Haçlılar hakkında pek çok yayın yapılmakla beraber, burada şu üç esere de dikkati çekebiliriz: F. Chalandon, *Histoire de la première croisade jusqu'à l'élection de Godefroi de Bouillon*, Paris 1925; R. Grousset, *Historie des Croisades et du franc de Jérusalem*, Paris 1934-36, 3 cilt; St. Runciman, *A history of the Crusades*, Cambridge 1951; Penguin Books dizisinde Middlesex 1971, 3 cilt. Ayrıca Kudüs Haçlı krallığı hakkında, J. Richard, *Le royaume Latin de Jérusalem*, Paris 1953.

eder. Sülâlenin kurucusu Muhammed, Bağdat halifesinin bir elçisi olduğundan ona *Rasûl* denmiş ve sülâle bu ad ile tanınmıştır. Ancak 1228-1229'da Nureddin Ömer İbn Ali İbn Rasûl, Melik olarak Yemen'in sahibi durumuna geçmiştir. Sülâle Yemen'de 1446'ya kadar bölgeyi idare etmiştir. Sünnî olan Rasûloğulları burada, Hicaz ve Yemen'de hareketli bir tarihe sahip olmuşlar ve ilim ile sanatın koruyucusu olarak tanınmışlardır. Pek çok cami, medrese, türbe, zaviye'den başka saraylar, kervansaraylar, çeşmeler, köprüler, kaleler, surlar ve sokaklar yaptırmışlar hatta şehirler kurmuşlardır. Max van Berchem, bu önemli sülâlenin mimarisinin, aynı çağdaki Memlûk mimarisi paralelindeki durum ve özelliğinin henüz araştırılmadığını belirtir. Buna karşılık bir çok ufak eşya üzerinde Rasûloğullarının adlarına raslanmakta, böylece sanat eğilimleri hiç değilse bu dalda açıkça belirmektedir. Berchem işte bu çalışmasında bu eserleri, üzerlerindeki kitabelere göre tasnif ederek incelenmektedir. Bunların ilki Melik Muzaffer Şemseddin Yusuf (1250-1295)'un adını taşıyan gümüş savatlı bir ibriktir. Eser H. 674 (= 1275/76) da Kahire'de Musul'lu Hüseyin oğlu Ali adında bir ustanın işidir ve üzerinde ayrıca armalar da bulunmaktadır⁵¹. Bu ibrik vesilesiyle Van Berchem, sanat tarihinde genellikle *Musul bronzları* denilen eserlerin pek çoğunu anarak bunlar hakkında etraflı bir araştırma ve karşılaştırma yapmaktadır. Buradaki sayfeler, özetlenmesi imkânsız ve XII-XIII. yüzyıllar İslâm sanatının pek çok eserini içine alan bilgiler ile doludur. Aynı Melik'in adı olan ikinci eser 40 cm. çapında bir tepsidir (Paris - Sivacıyan koleksiyonu). Üçüncü eser Melik Eşref Mumahhideddin Ömer (1295-1296) adını taşıyan, armalar ile bezenmiş mineli cam bir kaptır (Paris'de Bayan Delort de Gléon kol.). Üstü geniş, altı sivri 13 cm. yüksekliğinde bir top biçiminde olan bu eşyaya, Van Berchem Kandil demektedir⁵². Melik Müeyyed Hazbareddin Davud (1296-1321)'un adını ve armasını taşıyan divit (South-Kensington Museum) H. 702 (= 1302/03) tarihlidir ve dördüncü eserdir. Arma, 5 yapraklı bir çiçek biçimindedir. Beşinci parça 35 cm. boyunda bir şamdan olup (Paris, Kraft kol.) üzerindeki sonradan işlenmiş bir yazıdan, XVI. veya XVII.

⁵¹ Yakub Artin Paşa, *Contribution à l'étude du blason en Orient*, London 1902; bu konuda daha yeni bir yayın olarak bkz. L. A. Mayer, *Sarajenic heraldry - A survey*, Oxford 1933.

⁵² Van Berchem'in *kandil* olarak adlandırdığı bu eşyanın aslında ne olduğu çok şüphelidir. Ötedenberi Yakın Doğu'da şişkin karınlı, dipleri sivri, pişmiş topraktan veya camdan, dışları bezemeli veya tamamen sade bir takım *testiciklere* rastlanmaktadır. Bunların bir ara mancınıkla yanıcı maddeler atmağa yarayan bir çeşit bombalar olduğu ileri sürülmüş, bazıları ise bunların koku şişeleri olabileceğini iddia etmişlerdir. Bizce bunlar Ortaçağ içinde ve Yeniçağ başlarında her türlü sıvının konulması için yapılmış kaplardır. Böylece süslü olanları koku şişesi, süssüz olanları da bomba olarak kullanılmış olmalıdır, bu eşya hakkında bkz. J. Sauvaget, *Flacons à vin ou grenades à "feu grégois"?*, "*Mélanges H. Grégoire-Annuaire de l'Inst. de Phil. et d'Hist. Orient., et Slave*", IX (1949) s. 525-530; kısa bir özeti F. D[ölger], "*Byzantinische Zeitschrift*" XLIII (1950) s. 506; M. Mercier, *Le feu grégois*, Paris 1952; bu konuda ayrıca bkz. S. Eyice, *La verrerie en Turquie de l'époque byzantine à l'époque turque*, "*Annales du 4e Congrès des Journées Int. du Verre*" (1967), s. 166.

yüzyıllarda bir Yemen imamının malı olduğuna ihtimal verilmektedir. Altıncı eser 37 cm. boyunda mineli cam bir şişedir (Viyana'da Strauss kol.) Üzerinde aynı Melik'in adı ile, kırmızı zemin üstünde beyaz - krem renkli beş yapraklı çiçekden oluşan armalar görülür. Yedinci parça 30 cm. kadar çapında bir leğen olup (Paris, De Vogüé kol.) bir Melik Müeyyed'in adı ve çiçekli arması ile süslüdür. Bu arada Van Berchem sanat tarihçilerinin yanılmaktan kaçınmaları tavsiyesinde de bulunur (*Opera*, s. 1038): bilhassa mineli camlarda (*minat tekniği*), üslûp incelemesi ile tarihlemeye girişmeden önce, kitabeler ve armalar'ın sağladığı bilgiler dikkatle araştırılmalıdır. Bu hususda bir sanat tarihçisi olarak bizim de bu metoda hak verdığımızı bilhassa belirtmek isteriz. Melik Mucahid Seyfeddin Ali (1321-1363) adı yazılı 77 cm. çapındaki tepsi (Paris - Louvre) de Rasûloğulları armaları ile süslüdür ve sekizinci parçayı teşkil eder. Bunun arkasından gelen 30 cm. boyundaki şamdan (Paris - Bayan Delort de Gléon kol.) ki dokuzuncu eseridir aynı Melik'in adı ile, Rasûl oğullarının çiçekli arması ile bezenmiştir. Onuncu eser uzun boyunlu yine minâî süslemeli bir cam şişedir (Paris-G.de Rothschild kol.). Bunun da üzerinde Melik Mucahid'in adı okunur. Melik adı taşıyan parçaların sonuncusu 40 cm. kadar çapında bir tepsidir (Paris'de Piet - Latandrie kol.). Kitabesi Melik Afdal Dirgam (1363-1377)'in adı ile çiçekli armaları ile süslüdür.

Bu onbir parça eser dışında, bir takım yüksek memurların adlarını veren eserler de bulunmaktadır. Bunlardan biri bir şamdan olup (Paris'de Piet - Latandrie kol.) Melik Mucahid'in memurlarından İzzeddin Ali adnadır. Eserin Rasûloğulları ile bağlantısı, yazı arasındaki beş yapraklı çiçekli armadan anlaşılır. Bunun üzerine Van Berchem armalar hakkında görüşlerini açıklar: Baybars'ın arslan'ı ve Kalavun'un ördeği şahıslarına ait ve adlarını sembolleştiren işaretlerdi (*armes parlantes*); halbuki Rasûloğullarının beş yapraklı çiçeği daha genel olup, bir sülâle armasıdır; böylece armayı sadece sülâle Melikleri değil, o sülâleye hizmet edenler de kullanmaktadır. Üzerinde çiçekli armadan başka atlı avcılar da işlenmiş olan 60 cm. çapındaki bir tepsi (Paris'de Kraft kol.) ise Kutbeddin adında Rasûloğulları'nın aynı aileye mensup bir hizmetkârına aittir.

Bu uzun makalenin üçüncü ve son bölümünde Van Berchem Mekke'de Kâbe'nin iki anahtarı üzerinde durur. İlk olarak onun dikkatini çeken bu konu sonra İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan pek çok Kâbe anahtarı ile zenginleşmiş ve başlıbaşına bir yayına esas olmuştur⁵³. Van Berchem'in tanıttığı anahtarların biri (Paris'de J. Peytel kol.) altın savatlı yazılarla kaplıdır ve XV. yüzyıl başlarına ait olup Sultan Berkük'un oğlu Nasır Faraç'ın adını verir. İkinci anahtar ise H. 765 (= 1363/64) tarihlidir ve üzerinde yazıdan bunun Sultan Al-Aşraf Şa'ban tarafından Beytullah el-Haram, yâni Kâbe için yapıldığı öğrenilir. Van Berchem bu ikinci anahtarın yazısı yardımıyla, birincinin de sanıldığı gibi Faraç'ın Kahire'deki camii veya babası Berkük'un türbesinin değil, Kâbe'nin olduğunu çıkarır. Zaten eski bir arap kaynağı da H. 800 (= 1397/98) de bir subas-

⁵³ İstanbul'da Topkapı Sarayı müzesindeki Kâbe anahtarları hakkında yeni bir yayın olarak bkz. Janine Sourdelle - Thomine, *Clefs et serrures de la Ka'ba-Notes d'épigraphie Arabe*, "Revue des Etudes islamiques" (Hors - Série, 3) XXXIX, 1 (1971).

kını ve bir yangınla harap olan Kâbe'nin H. 803 (= 1400/01)'de Sultan Faraç tarafından tamirine girişildiği ve işlerin H. 807 (= 1404/05)'de bittiği öğrenilir⁵⁴.

Van Berchem'in İslâm Sanat tarihi ile ilgili bir başka yazısı ise Friedrich Sarre ile beraber yazdığı Münih'de *Staatsbibliothek*'de bulunan tepsi hakkındadır (*Opera*, s. 1079-1098). Bu Van Berchem'in başka bir yazısında da üzerinde durduğu (kşl. yukarıda s. 127) Atabey Lu'lu'nun adını taşıyan eser olup, 1686'da Budin'de Osmanlılardan ganimet olarak ele geçirilmiştir. Tepsi Lu'lu tarafından prenses Şavanrûh için Absun oğlu Muhammed adında bir usta tarafından yapılmıştır. *Musul bronzları* denilen gruba giren bu 62 cm. çapındaki tepsinin yüzü, figürler, bezemeler ve bir kitabe ile süslüdür. Bu süslemeye güneş sistemi, yıldızları, burçları sembolize eden figürler dikkati çekerler. Makalenin ilk bölümü Sarre'nin yazdığı bir tarifdir. İkinci bölümde ise Berchem yazıları işlemiş ve almancaya çevirmiştir. Burada yazar, *Musul ekolü* meselesi üzerinde de durarak bunun ne derecede inandırıcı olduğunu araştırır ve Musul'un maden işlerinin gelişmesine uygun bir merkez olduğu sonucuna varır.

Rusya'daki Arap sanatına ait küçük eşya üzerindeki kitabelere dair yazıda (*Opera*, s. 1099-1111) Van Berchem, Smirnof'un başkanlığında Arkeoloji komisyonu tarafından yayımlanan, *Argenterie Orientale, Recueil d'ancienne vaisselle orientale en argent et en or, trouvée principalement en Russie* (Petersburg 1909) başlıklı atlasla resimleri bulunan 400'ü aşkın eserin arapça kitabeleri hakkındadır⁵⁵. J. Strzygowski bu atlası tanıtan bir yazısında, uzmanların bu atlasın metnini hazırlamağa yardımcı olmalarını istemişti. Van Berchem bu temenniyi cevaplandırmak düşüncesiyle makalesini kaleme almıştır. Bu makalede, atlasda resimleri olan eserlerin kitabelerinin genel olarak manalarını vermiştir. Hiçbirinin tam metnini yazmamıştır. Böylece el altında atlas'ın bir nüshası olmadıkça bu yazıdan faydalanmak zor olmaktadır. Yalnız 150 sayılı eser hakkında yazdıkları ilgi çekicidir (*Opera*, s. 1105-1108). Dikdörtgen biçimli bir tepsinin üzerinde Harezşah Ebu - İbrahim adı okunmuştur. Ancak bunu evvelce inceleyen Von Tiesenhausen ve Markof, Harezşahlılardan bir Ebu - İbrahim tesbit olunmadığına işaret etmişlerdir. Van Berchem'e göre bu tepsi, H. VII. (= XIII.) yüzyıla ait olmayıp H.V. veya VI. yüzyıl eseridir. Bu tarihlerde Harezem'de Selçuklu Atabeylerinden Anuştekin sülâlesi hâkimdi. İlk okunuşları hatalı bulan Van Berchem, bazı yeni görüşler ileri sürer.

İkinci cildin sonundaki ek ise İsviçre'de Şarkiyat (= Doğu bilimi) hakkındaki yazılara ayrılmıştır. Bunlardan ilki, 1 Aralık 1906 da bir gazeteye yazılmış bir mektuptur (*Opera*, s. 1115-1130). Bunda, Federal bir Üniversite ile bir İlimler Akademisi kurulması tasarıları yer alır. Mektubunda Van Berchem, yüzyılımız başlarında İsviçre'de Doğu ile ilgili dil, edebiyat sanat çalışmaları araştırmaları,

⁵⁴ Kâbe'nin bu tamiri hakkında, Emel Esin, *Mecca the Blessed, Madinah the Radiant*, Novara 1963'de hiçbir kayıt yoktur.

⁵⁵ Nitekim J. Strzygowski bu atlas hakkında yayınladığı bir tanıtma yazısında (bkz. "*Byzantinische Zeitschrift*" XVIII (1909) s. 673-680) uzmanları, bu güzel resimlerin açıklamalı metnini tamamlamağa davet eder. Van Berchem işte bu makalesi ile bu daveti cevaplamış olmaktadır.

dersleri ve bunları yapanlar hakkında bilgi vermektedir. İkinci yazı S. Flury'nin *Islamische Schriftbänder* (Basel - Paris, 1920) başlıklı kitabını tanıtmaktadır (*Opera*, s. 1131-1133). Flury, uzun yıllar Mısır'da kalan ve küfî yazının süs unsuru olarak kullanılmasını inceleyen bir İsviçrelidir (*Opera*, s. 1137-1187).

Max van Berchem'in iki cild içinde toplanmış olan "ufak" yayınlarının toplu bir özeti bundan ibarettir. Onun herşeyden önce kitabeler çözümlemeğe ve bunları kaynaklar ile değerlendirmeye önem verdiği ve bunu esas aldığı dikkatten kaçmamaktadır.

Max Van Berchem'in İslâm sanatının çeşitli dalları hakkındaki görüşleri de bugün için artık eskimiştir. *İslâm sanatı* terimini çok genel bulmakta, Arap sanatı terimini ise sadece bu dili konuşan memleketler için kabul etmektedir; homojen bir grup teşkil ettiklerinden Suriye - Mısır eserlerini Arap sanatı olarak gören Van Berchem, Batıdakileri (bugün Mağrip Ekolü denilen) *Batı Arap sanatı* olarak adlandırır. İran ve Orta Asya'daki İslâm sanatını da *İran sanatı* terimi içinde birleştirir. Yeteri kadar açık olmayan *Türk Sanatı* ise onun için *Moğollar ile Türklerin Anadolu'da ve Avrupa'da Bizans yapılarının ve İran süslemesinin tesiri altında meydana getirilen eserlerine* verilmesi gereken bir addir (*Opera*, s. 78). Bu açıklama her bakımdan hatalı ve yanıltıcıdır. Van Berchem, Anadolu'da uzunlamasına yapılmış, içi iki sıra destekli camileri de birer basilika gibi kabul ederek, bunlara o devrin İslâm sanatı uzmanlarınca bile benimsenmeyen *mosquée-église* (= cami - kilise) terimini uygun görmüştü ki ⁵⁶, bunun ne kadar garip olduğu bellidir. Van Berchem, İslâm dinî mimarisinde Bizans izlerini her yerde görmekten kendini kurtaramamıştır; hatta Mısır camileri bile ona göre Bizans tesirlidir (*Opera*, s. 92). Şam'daki Emeviye camii'nin de özünde bir basilika mimarisi görür (*Opera*, s. 365) ⁵⁷. Böylece onun Sanat tarihi için görüşlerinin değerini koruduğu söylenemez ise de, okuyup açıkladığı ve tercümelerini verdiği kitabelerin bilhassa beraberlerinde ortaya koyduğu ve kaynaklara dayanan bilgilerle zenginleşen tarih içindeki yerleri azımsanamaz ⁵⁸. Van Berchem, sanat tarihinin yalnız üslûp analizi ile yapılmasına haklı olarak karşı çıkmış ve bunun için gerekli olan kitabelerin okunmasını ön plâna almıştır. Bir eseri başlatmış, fakat tamamlayamadan bu dünyadan ayrılmıştır. Ancak onun bu programını sürdürenler çıkmakta ve parça parça yayınlar

⁵⁶ Van Berchem'in bu görüşü, E. Diez tarafından benimsenmiş idi, kşl. E. Diez, *Türk sanatı* (İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yayını, 306) İstanbul 1946, s. 65-66. Bu iddianın yanlışlığı hususunda bkz. yukarıda not 43.

⁵⁷ Bu iddianın yanlışlığı hakkında bkz. Creswell. not 34'deki yerde.

⁵⁸ 1900-1930 yılları arasında basılan, İslâm sanatına dair kitaplarda "*Arap kitabelerini en iyi tanıyanların başında gelen Max Van Berchem*" (...besten Kenner arabischer Epigraphik Max van Berchem...) metinlerin okunma ve çevrilmesindeki büyük yardımlarından dolayı teşekkürler ve ithaflar bulunmaktadır (bkz. G. Pfannmüller, *Handbuch der Islam - Literatur*, Berlin Leipzig, 1923, s. 359). Kşl. H. Saladin, *Manuel d'art musulman, I - L'architecture* Paris 1907, s. IX ve XIII; G. Migeon, *Manuel d'art musulman - Arts plastiques et industriels*, Paris 1927, s. 9; E. Diez, *Churasanische Baudenkmäler I*, Berlin 1918, vs.

yapılmaktadır. Max van Berchem Vakfı *Opera Minora*'yı yayınlamakla, bu gayretli araştırmacısının hatırasını tazelemekle kalmamış, onun yazılarını topluca bir araya getirmekle, çalışma sisteminin, kolayca incelenmesini mümkün kılmıştır⁵⁹. Dağınık yerlerde dergi koleksiyonlarında gömülmüş kalmış bu yazılar, bu iki cild içinde kolayca erişilir olmuştur. Doğu kültürleri ile ilgili olanların her Ortaçağ tarihi, İslâm kültürü ve Arap filolojisi kütüphanesinin bu iki cildi edinmeleri ve ilgililerin bunları karıştırmalarının ne kadar lüzumlu olduğunu, zannederim bu uzun ta-nıtma yazımız yeterince ortaya koymuştur.

PROF. DR. SEMAVİ EYİCE

⁵⁹ *Opera minora*'da, Max van Berchem'in dergiler ile anma kitaplarında, basılan yazıları toplanmış fakat, sanat tarihçilerinin eserlerine ek olarak yayınladığı, kitabelere dair yazıları alınmamıştır. Bugün bulunması çok güç olan bu çeşit kitaplardaki (Strzygowski'nin *Amida*'sı, veya Diez'in *Churasanische Baudenk-mäler*'i gibi) yazılarının da toplanması yerinde olurdu düşüncesindeyiz.